

Ivan Janković
Vesna Pešić

DRUŠTVENE DEVIJACIJE: KRITIKA SOCIJALNE PATOLOGIJE

IRO »Naučna knjiga«, Beograd, 1988.

Knjiga sistematski obrađuje osnovne teorijske pravce u istraživanju društvenih devijacija i ispituje u kojoj su mjeri uspjeli prevladati socijalno-patološki pristup društvenim devijacijama, a shodno tome je, pored uvodnog dijela, podijeljena na šest poglavlja.

Prvo poglavlje govori o socijalnoj patologiji kao društvenoj disciplini koja je najuže povezana s izučavanjem društvenih devijacija, a u ostalih pet poglavlja dat je razvoj socioloških teorija o devijantnim pojavama, nakon čega slijedi kratak zaključak autora, te kao dodatak osnovne činjenice o kriminalitetu, maloljetničkoj delikvenciji i uzimanju droga.

Polazeći od samog pojma devijacije kao oblika suprotstavljanja poretku, razlikujemo društvene od drugih devijacija. Osnovne karakteristike društvene devijacije, koje je čine društvenom pojavom jesu: kršenje norme kojom se uspostavlja društveni odnos i koja ima društvene uzroke. Zajedničko svima koji su označeni kao devijanti jeste da trpe represiju, sami nosioci devijacija su društveno stigmatizirani, zato su devijacije obezvrjeđena ponašanja.

Da bi što lakše odredili njihov cilj, razlikujemo tri vrste devijacija:

- sistemske, čiji je interes zadržavanje vlasti, a kao nosioci se javljaju vladajućim slojevi i pripadnici državnog aparata;
- adaptivne, koje kao način prilagođavanja nalažu upravo kršenje norme;
- nekonformističke, koje za cilj imaju proširenje dostignutog stupnja slobode.

Društvene devijacije su se najprije počele izučavati u okviru socijalne patologije, čiji se početak vezuje za 19. stoljeće, a cilj socijalne patologije bio je da otkrije objektivne naučne kriterije za definiranje nepoželjnih društvenih pojava.

Ideja o jednoj nauci — društvenih poremećaja — začeta je u sociologiji A. Comta, a razvio ju je E. Durkheim. Ovi autori su zahtjevali reformu i rješavanje praktičnih problema kao i samo određivanje socijalno-patoloških pojava, uklopili u jednu teoriju o društvu koja je postala dominantna teorijska orijentacija u građanskoj sociologiji. Njihove osnovne ideje su bile:

- društveni poremećaji su posljedica društvenih uzroka,
- društveni poremećaji se definiraju u odnosu na održavanje i usavršavanje postojećeg društvenog poretka.

Za formiranje socijalne patologije uvelike su važne dvije Durkheimove koncepcije, razlikovanje normalnih od patoloških pojava i koncepcija pojava anomije.

Daljnji razvoj socijalne patologije (početak 20. stoljeća) krenuo je u konzervativnom pravcu, oslanjajući se više na socijalno-darvinističke i, kasnije, psihoanalitičke teorije, a manje na Durkheimovo učenje o anomiji. Tek poslije pojave čikaške škole njegov utjecaj jača i postaje presudan za sociološke teorije o devijantnom ponašanju.

U ovom razdoblju ponovno oživljava stara dilema da li su devijacije proizvod pojedinca i njegovih karakteristika ili društvenih procesa, s tim da ipak prevagu odnosi prvo shvaćanje, što uzrokuje stvaranje mita o neadaptiranom i antisocijalnom pojedincu.

Ovakvom shvaćanju socijalne patologije američki sociolog W. Mills zamjera nizak nivo teorijske analize i nepovezivanje socijalnih problema i neprilagođenih pojedinaca s ukupnom društvenom strukturom; utvrđuje da socijalni patolozi inzistiraju na negativnim posljedicama društvene promjene jer se boje da će promjene narušiti postojeći red i poredak. Oni čak i samu društvenu promjenu smatraju patološkom.

Ova kritika dovodi do toga da se naziv »socijalna patologija« u angloameričkoj literaturi mijenja u »sociologija devijantnog ponašanja« i kasnije u »sociologija devijantnosti«.

Pristup izučavanju društvenih devijacija kojim se služi socijalna patologija zasniva se na nekoliko karakterističnih stavova koje su autori objedinili pod nazivom »socijalno-patološki pristup«, a njegove osnovne pretpostavke su:

- kvazi-biološko i organističko shvaćanje društva;
- razlikovanje »normalnog« od »patološkog« u društvenom životu;
- poremećaji funkcioniranja društva pripisuju se ili djelovanju neosocijaliziranih pojedinaca ili naglim društvenim promjenama;
- na planu društvene reakcije, socijalno-patološki pristup se zalaže za »popravljanje« devijantnih pojedinaca;
- determinističko shvaćanje čovjekove akcije, kojoj se odriče autentičnost motiva, te je svodi na proizvod »nepovoljnih« bioloških, psiholoških i socioloških faktora.

Drugo poglavlje, pod nazivom »Prvobitna dilema — čovjek ili društvo«, kao što i sam naziv kaže, razlikuje dva pristupa problemu. Prvi je izučavao devijaciju kao društvenu pojavu i držao da je ona izraz određenih društvenih i ekonomskih odnosa (njihova istraživanja su se zasnivala na statističkim metodama i promatranju); dok su se kod drugog bavili devijacijom kao individualnom pojavom i smatrali da njen uzrok leži u posebnim biološkim svojstvima određenih ličnosti (služili su se antropološkim metodama). Autori smatraju da je razlika osnovnih pristupa devijacijama u 19. stoljeću bila velika, ali ne treba misliti da su ondašnji naučnici bili gluhi za argumente svojih protivnika. Naprotiv, svi ondašnji teoretičari priznaju djelovanje i društvenih i bioloških faktora, ali im pridaju različit značaj. U svakom slučaju, u 19. stoljeću postavljeni su temelji sociologije devijacija: prvo, statističke metode i rezultati su omogućili da se devijacija promatra kao

društvena pojava; drugo, već su teorije statističara i socijalista naznačile moguće utjecaje društveno-ekonomskih faktora na devijantno ponašanje.

U slijedećem poglavlju dat je razvoj teorija kroz 20. stoljeće, koje započinje pojavom tzv. »čikaške škole«. Naime, radi se o jednoj novoj sociologiji koja se javlja u Americi i koja predstavlja neposredan odgovor na dotad neviden tempo društvenog razvoja, a naročito industrijalizacije i urbanizacije. Njihove teorije nisu pokušavale da postignu općenitost i sistematičnost jednog Durkheima, već su se zadovoljavale objašnjenjem pojedinih društvenih procesa i odnosa. Američka empirijska istraživanja razlikuju se od evropskih po svojoj neposrednosti; manje se zasnivaju na suhim statističkim podacima, a više na neposrednom promatranju ljudi i ljudskih odnosa u gradu.

Upravo takav pristup društvenim pojavama izvršio je presudan utjecaj ne samo na američku, nego kasnije i na evropsku nauku o društvu, a njegovi tragovi su vidni i danas. U poglavlju su prikazane četiri koncepcije o devijaciji i sve su, posredno ili neposredno, vezane za »čikašku školu«. To su:

- ekološka teorija;
- teorija socijalne dezorganizacije,
- teorija diferencijalnih asocijacija,
- teorija kulturnog konflikta.

Kao zaključak autori navode da ove teorije ne pokušavaju da povežu devijacije s društvenom strukturom, niti s osnovnim društvenim procesima materijalne proizvodnje i podjele rada, već se bave socio-psihološkim mehanizmima, koji doprinose izražavanju individualne devijacije ili devijaciju promatraju kao usputnu, neželjenu posljedicu društvenih promjena. Ovakve teorije su uglavnom točne, tj. one opisuju procese koje i zdrav razum može prepoznati kao relevantne za nastanak devijacije, a time se vjerojatno može objasniti i njihova popularnost, kako kod laika, tako i kod naučnika u zemljama koje prolaze kroz slične procese promjena.

Četvrto poglavlje nam donosi pregled funkcionalističkih teorija društva unutar kojih

su se tokom vremena iskristalizirale različite teorijske varijante.

Dakle, u okviru funkcionalističke teorije o društvu izdvajamo tri koncepcije o devijacijama:

- prva polazi od apstraktno definiranog društvenog sistema, a devijantno ponašanje može biti funkcionalno ili disfunkcionalno;
- druga varijanta napušta formalnu analizu društvenog sistema i održavanja poretka, a u prvi plan stavlja unutrašnje tenzije i proturječnosti sistema oličene u pojavi anomije;
- treća koncepcija devijacije polazi od alternativnih kultura ili subkultura (Merton);

Kad govorimo o funkcionalizmu, treba istaknuti da za sve funkcionaliste devijantnost predstavlja objektivni čin kršenja društvenih normi; zatim da se definitivno napušta postavka o »nenormalnom« pojedincu, te da se primjena na devijacije direktno nastavlja na ideje Comta i Durkheima. Iz te tradicije se preuzima:

- organistička vizija društva;
- postavka o zajedničkim vrijednostima (consensus) kao osnova integracije društvenog sistema;
- idaja o socijalizaciji kao osnovnom sredstvu društvene kontrole.

U ovom poglavlju autori daju osvrt, pitajući se kolika je vrijednost koncepcija anomije i subkulture kao etioloških objašnjenja devijantnosti; te zaključuju da, s obzirom na empirijska istraživanja, to uopće nisu teorije kojima bi se mogli objasniti svi oblici devijacije, već se pokazuju kao korisne samo u ograničenim istraživanjima nekih aspekata pojedinih devijacija.

Same teorije anomije i subkulture nisu u potpunosti napustile ideju o zajedničkim društvenim vrijednostima i normama, ali su tu ideju ozbiljno dovele u pitanje. Merton i subkulturni teoretičari samo nagovještavaju ulogu

društvene moći i klasnog sukoba (za razliku od interakcionizma i teorija koje su inspirirane Marxovim shvaćanjem društva) i nisu ni mogli učiniti više, jer su ostali na tlu funkcionalističke teorije. Oni su, ističu autori, društveni život tumačili njegovom ideološkom sferom, a nedovoljno su uzimali u obzir materijalne društvene odnose. Merton doduše jeste normativni sistem povezao s društvenom strukturom, ali društvenu strukturu nije objašnjavao klasnim odnosima i upravo u tome leži povod za primjedbe. Najopćenitije rečeno, socijalna politika, utemeljena na teorijama anomije i subkulture, sadrži dva osnovna principa:

- otvaranje legitimnih mogućnosti, tj. omogućavanje devijantnima da svoj položaj poboljšaju legitimnim sredstvima (npr: otvaranje novih radnih mjesta, školovanje, prekvalifikacija nezaposlenih, itd.),
- zatvaranje nelegitimnih mogućnosti, koje se postiže jačanjem socijalne kontrole.

Peto poglavlje predstavlja zaokret k novom pristupu gdje se govori o devijantnosti kao društvenoj etiketi, odnosno nova teorija polazi od reakcije društvene sredine na ponašanje pojedinaca i grupa. Početak ove teorije se vezuje za početak šezdesetih godina i poznata je kao teorija etiketiranja ili interakcionistička teorija devijacije. Kao takva, suprotstavlja se pozitivističkoj i funkcionalističkoj sociologiji, jer u prvi plan stavlja razumijevanje ciljeva i značenje društvene akcije, a nastavlja se na čikašku tradiciju i na teorije subkultura, preuzimajući od njih pretpostavku o pluralizmu društvenih interesa i vrijednosti. Za interakcionista jedna od najvažnijih pitanja su: čije norme krši pojedinac (ili grupa) koji dobija etiketu devijanta, te da li se radi o općedruštvenim normama ili o pravilima različitih grupa koje mogu biti međusobno u sukobu. Dakle, radi se o tome da neke društvene grupe uspijevaju da nametnu svoja pravila ponašanja drugim grupama i prinude ih da se tih pravila pridržavaju. To već zadire u problem društvene moći, pa se dešava da oni koji imaju društvenu moć etiketiraju one koji je nemaju, pri čemu uspješnost etiketiranja ovi-

si o količini utjecaja i moći kojom raspolaže prekršilac norme.

Najznačajniji doprinos ove teorije, smatraju autori, jeste odbacivanje koncepcije devijacije kao pojave koja se dešava van društvenog dijaloga. Iako nisu uspjeli kritički prevladati rascjepljenost čovjeka i društva, interakcionisti su dobro zapazili koliko je čovjekovo interesno djelovanje udaljeno od »općedruštvenih« normi i nepovezano s njima. Upravo preispitivanje tog općeg jest osnovna linija razgraničenja interakcionista s patološkim modelom devijacije.

Autori zatim ističu doprinos u intenzivnijem proučavanju društvene reakcije, bez koje se fenomen devijacije ne može razumijeti, te pozitivan utjecaj teorije na praksu koji se ogleda u novim metodama socijalne psihologije.

Ali, kao ozbiljnu zamjerku, autori navode interakcionističko poimanje subjekta kao pretjerano pasivnog bića. Uz to začuđuje činjenica da se interakcionisti uglavnom nisu zanimali za »političku devijaciju«, već su daleko veći značaj pridavali politizaciji devijantnih subkultura (homoseksualci, prostitutke), što ukazuje na nesposobnost ove teorije da identificira osnovne protagoniste društvenog sukoba. Umjesto obećanja da će se baviti onom stranom koja ima društvenu moć, oni stvaraju pravila i primjenjuju ih. Oni su svoja istraživanja najčešće svodili na psihološke, intimne probleme nastajanja devijantnog identiteta i na sukobe ličnosti s birokratskim društvenim institucijama.

Autori su, nadalje, pristupili kritičkom ispitivanju dviju interakcijskih pretpostavki pomoću kojih su pokušavali da prevladaju patološko shvaćanje devijacije. Te dvije pretpostavke su:

- labavljenje determinističkih postulata pozitivizma koji negiraju slobodu djelovanja i svode pojedinca na igračku bio-psiho-socijalnih faktora;
- ekstremni relativizam devijacije.

Interakcionisti prvu pretpostavku koriste da bi odbacili »neminovnost« primarne devijacije i da bi umjesto nje postavili princip raznolikosti pojedinaca i grupa. Zatim, tvrde da je

devijacija slobodna akcija, tj. da i devijantnost i konformizam predstavljaju izbor između alternativa akcije.

Iako se autori mogu složiti s odbacivanjem »tvrdog« determinizma, to ne znači da se slažu s odbacivanjem svakog društveno-povijesnog okvira ljudskog djelovanja, jer upravo odbacivanje društveno-povijesnog okvira osiromašuje analizu tako što je svodi isključivo na subjektivno viđenje i doživljavanje vanjske situacije.

Pošto svaki pojedinac zna društvena značenja pojedinih devijantnih ponašanja, ekstremni relativizam za interakcioniste je neprihvatljiv, jer ne odgovara stvarnosti, odnosno u skladu sa zdravorazumskim rasuđivanjem moramo prihvatiti da dozvoljena i nedozvoljena ponašanja nisu toliko relativna.

Konačno, kao ograničenja interakcionističkog pristupa, autori vide to što nisu uspjeli da teorijski i praktično redefiniraju predmet istraživanja, da teorijski integriraju devijante u društvenu strukturu i da svojim istraživanjima obuhvate devijacije vladajućih institucija. S druge strane, upravo su oni doprinjeli demistificiranju devijacije i omogućili nova teorijska sagledavanja ove pojave.

U okviru posljednjeg poglavlja date su osnovne crte jedne struje koju danas različito nazivaju: radikalna, humanistička, kritičko-marksistička ili, naprosto, nova sociologija, u čijem okviru postoje različite varijante, kojima su zajedničke dvije stvari:

- kritika pozitivizma tradicionalne sociologije;
- zahtjev da se dosadašnje granice sociologije prevladaju i prihvati kritička funkcija u društvenim naukama.

Upravo taj kritički pristup je zahvatio i oblast sociologije devijacije, u čijem okviru možemo razlikovati dvije teorije, kojima je zajedničko to što devijaciju vide kao reakciju pojedinca ili grupe na »bolesno« ili nepravedno društvo, te smatraju da je ona neizbježna posljedica nepravednog i otuđenog društva zasnovanog na eksploataciji.

Ovdje ćemo samo izložiti osnovne karakteristike jedne od tih dviju teorija poznate pod nazivom radikalna teorija devijantnosti. Njezin nastanak se vezuje za sedamdesete godine, a sama teorija polazi od kritike proizvodnih odnosa i devijaciju smatra »nusproizdom« političke ekonomije kapitalizma. Ova grupa autora kapitalističke proizvodne odnose smatra kriminalnim, stoga oživljava marksistički pristup problemima devijacije, zalažući se za aktivno mijenjanje osnovnih društvenih odnosa. U svoj predmet istraživanja, uz gore navedeno, uključuju i devijaciju vladajuće klase.

Upravo zbog toga što radikalna teorija devijacije nije konačno konstituirana, autori su ukratko prokomentirali neke karakteristike već date kritike te teorije.

Doprinose radikalne kriminologije autori vide u isticanju značaja klasnih sukoba u nastanku i tretmanu devijantnog ponašanja, razvijanju povijesnog pristupa razumijevanja devijacije i zalaganju za aktivno mijenjanje društvenih odnosa. Mana i nedostatak, tvrde autori, jeste pretjerana primjena marksističke tradicije u izučavanju devijacije, što dovodi do vulgarizacije marksizma. To se ogleda kroz:

- nesklonost da se povlače i održavaju granice između teorije i ideologije u postavljanju interesa radničke klase kao jedinog kriterija relevantnosti,
- proglašavanje osnovnih kapitalističkih ustanova (npr. eksploatacija) kriminalnim.

Nadalje, radikalnoj teoriji nedostaje precizan model razvoja devijacije, što se očituje u tvrdnji da osnovni proizvodni odnosi uslovljavaju i njenu kontrolu, ali ona ne uspijeva pokazati kojim se mehanizmima to ostvaruje. Uz to, za noviju teoriju ne možemo kazati da je originalna, jer razvija teme već odavno prisutne u kriminološkoj tradiciji (npr. konflikt, politička priroda devijacije).

Za teoriju čiji razvoj još nije okončan možemo zaključiti da kritike na njen račun samo mogu doprinjeti prevladavanju dosadašnjih ograničenja, a kakvi će rezultati biti, ostaje da vidimo.

Nakon što su pokušali prikazati razvojnu liniju kritike i prevladavanja socijalno-političkog pristupa devijacijama, autori su u završnom dijelu sabrali prijelomne točke u kritici patologije sa stanovišta njihovog potencijalnog doprinosa jednoj novoj teoriji devijacija čiji bi se početak eventualno već mogao nazirati.

Međutim, svaka od navedenih teorija, bez obzira na nedostatke, dala je po neku ideju ili koncept od velike vrijednosti.

Prvo, radovi R. Mertona predstavljaju ključnu točku u napuštanju socijalno-patološkog pristupa, upravo iz razloga što je razgraničio polje socijalnog izučavanja devijacije i time iz socijalne discipline uklonio »individualno-patološke« pristupe. Zatim, prvi je postavio analizu devijacija u okvir društvene strukture, odbacio shvaćanje o devijantnom kao nemoralnom i razgraničio nekonformizam od aberacije. Ovakvu kritičku liniju nastavljaju teoretičari i istraživači delikventnih subkultura koji su razradili značaj interakcije, tj. kolektivnu i grupnu osnovu nastanka društvene devijacije.

Interakcionistička teorija proširuje predmet istraživanja, koji više nije pojedinac, nego interakcija, te vrši kritiku tradicionalnog poimanja društvene devijacije.

Radikalni teoretičari odbacuju socijalnu patologiju s tvrdnjom da se društvene devijacije mogu objasniti samo ako se postave u globalne društveno-političke okvire. Skreću pažnju na devijantno djelovanje državnih i političkih organa u pravcu sužavanja ljudske slobode, ali da se, uvidaju autori, analiza klasnog društva i klasnih odnosa kao osnovnih uzroka devijacije ne može zadržati na klasama, jer bi se svela na uprošćenu sliku složenije stvarnosti.

Upravo iz tog razloga istraživanje treba usmjeriti na osnovne mehanizme socijalizacije i sisteme odgoja i obrazovanja. Stoga, sociološka disciplina koja se bavi društvenim devijacijama, a ne socijalnom patologijom, treba da posveti pažnju:

- proturječnostima u vrijednosno-normativnom sistemu društva;
- razlikovanju devijacija na sistemske, adaptivne i nekonformističke;

- na to kako devijant doživljava društvene ustanove i ustanove društvene kontrole;
- na djelovanje mehanizma socijalne kontrole;
- na uzroke nastanka društvenih devijacija.

Na samom kraju svratimo pozornost čitaocima da se radi o jednom konciznom pristupu problemu društvenih devijacija, te da su autori svojim prikazima pridonjeli da knjiga zadovolji temeljnu teorijsku potrebu za upoznavanjem ove tematike, osobito ako znamo da je oblast proučavanja društvenih devijacija relativno nerazvijena.

Ova knjiga u potpunosti zaslužuje interes ne samo studenata sociologije i prava kojima se pruža prilika da čitanjem steknu jedan novi teorijski uvid u ovu problematiku, već i stručnjaka koji se bave ovom tematikom, ali i interes šire čitalačke javnosti.

Suzana Ivković

Edgar Morin

KAKO MISLITI EVROPU

Svjetlost, Sarajevo, 1989

Postoji li uopće Evropa? Može li se misliti, jesti, putovati, jednom riječju, živjeti evropski? Nije li Evropa samo geografska obmana, »lonac za taljenje« ikompatibilnih civilizacija i kultura? Što je to evropska kultura? Da li su njene zasade u starome Rimu, na Orijentu ili u Skandinaviji? Danas kada se Evropa teži ujediniti u veliku konfederaciju, postavlja se pitanje: hoće li različitosti biti produktivne?

Ukoliko uopće postoji evropsko jedinstvo, ono zacijelo počiva na nejedinstvu i razno-

vrsnosti. »Evropa je geografski pojam bez granica s Azijom i povijesni pojam s granicama koje se mijenjaju. To je pojam s mnoštvom lica koja se ne bi mogla postaviti na istu podlogu a da pri tom slika ne bude mutna... Svoje jedinstvo Evropa ima samo kroz mnogostrukost. Ono što plete njeno samo jedinstvo, koje je i samo pluralističko i proturječno, to su interakcije naroda, kultura, klasa i država. Moderna Evropa se samo oblikovala u jednom rasplodnom kaosu u kome su skupa povezane sile reda, nereda i organizacije.« Tako govori Edgar Morin o »Evropi poslije Evrope«. A kakva je bila ona prva, supstratna Evropa?

S pojavom kršćanstva nastaju i navlastite evropske karakteristike. Države-nacije, humanizam i nauka, ali paradoksalno, tek s težnjama da se te vrednote ugroze misli se na pojam Evrope. Autor kaže da mu nije namjera da misli i žali za prošlom Evropom, već da skicira neke pretpostavke njenog suvremenog duha. Ne može se, međutim, pisati o Starom kontinentu a da se ne piše njegova povijest. Zna to Morin, on je veliki erudita, stoga se dobar dio njegove knjige bavi upravo prošlim događanjima, na raskršćima povijesti.

U početku Evrope ne postoji neki prvobitni princip koji ju utemeljuje. Grčki i latinski nastupaju s njene periferije i prethode joj, kršćanski princip dolazi iz Azije i u Evropi doživljava ekspanziju krajem prvog tisućljeća. Tek u metežu naroda koji su pokoreni i koji su bili osvajači, koji su latinizirani, romanizirani i slavizirani ovi principi će djelovati, potresati i miješati se prije nego li se udruže i suprotstave.

Iako je za većinu evropskih naroda kršćanstvo bilo presudnog značenja u njihovom razvitku, pa se stoga smatra izvornim evropskim identitetom, kršćanska religija nije navlastito evropsko svojstvo. Nastavši u Judeji, proširivši se na Malu Aziju, Evropu je kršćanstvo relativno kasno pohodilo. Konstituirajućom evropskom crkvom, paradoksalno za današnji način razmišljanja o tome, možemo smatrati Islam. Arapska osvajanja Orijenta i sjeverne Afrike, spriječila su gotovo tri stoljeća prodor kršćanstva na Stari kontinent. »Može se